

BEELDVORMING ROND BURGERSCHAPSVORMING

Inleiding studiedag Burgerschapsvorming 10-10-2007 Jenapleinschool Zwolle

Rouke Broersma

INLEIDING: IN HET JOURNAAL

Zo'n 14 dagen geleden opende het 8 uur-Journaal met de aankondiging: **polderen op school en kinderen polderen ook**. Het ging om een Utrechtse school waar men het integratievraagstuk en het pesten te lijf ging op een, zoals men benadrukte, volstreekte nieuwe en unieke manier, maar dan wel weer volgens het aloude Nederlandse poldermodel. De directeur en de kinderen kwamen ook even aan het woord. Een beetje technisch samengevat kwam hun verhaal hierop neer: conflictbeheersing en verantwoordelijkheid dragen door middel van het instrument **klassenvergadering**. Anders gezegd burgerschapsvorming in de praktijk

Het 8 uur-journaal is in Nederland een van de meest bekeken tv-programma's. En volgens allerlei onderzoeken ook het meest invloedrijke programma als het gaat om informatieverwerving en meningsvorming over actuele zaken. Dat veronderstelt een grote mate aan verantwoordelijkheidsbesef bij de redactie. Juiste, volledige en betrouwbare informatie in een begrijpelijke samenhang, dat is wat men van het Journaal verwacht, soms ten onrechte helaas, zoals bij eerdergenoemde onderwijsreportage. Ik constateerde:

1. Een volslagen gebrek aan **historisch besef en kennis van de onderwijsgeschiedenis**. Alsof Kees Boeke (wiens school De Werkplaats nog altijd bestaat) niet heeft geleefd, alsof we nog nooit gehoord hebben van Korczak (er is een actieve Korczak-vereniging in Nederland en er zijn enkele Korczak-scholen), alsof er geen jenaplanscholen zijn, alsof er geen freinetpedagogie is die aan de basis ligt van de klassenvergadering op de in beeld gebrachte Utrechtse school.

2. Een pijnlijk gebrek aan inzicht in de **onderwijsactualiteit** in relatie tot de maatschappelijke werkelijkheid van dit moment. Geen enkele verwijzing naar het onderwijsbeleid van de rijksoverheid dat het leren dragen van verantwoordelijkheid en dus het oefenen in burgerschapsvaardigheden (want dat doe je in de klassenvergadering) niet slechts stimuleert of toejuicht, maar vereist. Strikt genomen is de situatie deze dat in de ogen van de overheid de Utrechtse klassenvergadering geen unieke uitzondering behoort te zijn (wat het gelukkig ook niet is), maar algemene praktijk.

3. Wat me nog het meest ergerde was het denigrerende ondertoonje in de journaalberichten: het poldermodel, in de jaren tachtig het culturele exportartikel van Nederland, inmiddels ingeruild voor nietsontziende polarisatie en benepen populisme en ach, die schatten in Utrecht-Overvecht, die gaan nu ook nog eens lekker lief en gezellig polderen. Kortom **weinig respect voor kinderen**.

Samengevat in de volgorde die ik nodig heb voor de rest van mijn verhaal:

1. Gebrek aan kennis van de politieke en pedagogische actualiteit.
2. Gebrek aan respect voor kinderen en hun mogelijkheden.
3. Gebrek aan historisch besef.

Over elk van die drie wil ik iets zeggen.

1. HET WETTELIJK KADER

De politieke en maatschappelijke actualiteit is deze dat sinds 1 februari 2006 scholen volgens de Wet op het primair onderwijs aandacht moeten besteden aan wat genoemd wordt aan burgerschapsvorming. Letterlijk staat er:

Het onderwijs:

- a. gaat er mede van uit dat leerlingen opgroeien in een pluriforme samenleving,
- b. is mede gericht op het bevorderen van actief burgerschap en sociale integratie, en
- c. is er mede op gericht dat leerlingen kennis hebben van en kennismaken met verschillende achtergronden en culturen van leeftijdsgenoten.

Op verzoek van de minister houdt de inspectie met ingang van 1 oktober 2006 toezicht op de naleving van deze wettelijke opdracht. Daaraan voorafgaande, inmiddels meer dan een jaar geleden dus, verscheen *Toezicht op burgerschap en integratie*, een publicatie van de Inspectie, waarin zij in grote lijnen omschrijft wat de wetgever onder burgerschapsvorming verstaat, wat daarbij van de scholen verwacht wordt en welke rol de inspectie in dit geheel speelt.

De wetgever schrijft niet precies voor hoe de scholen de nieuwe taak moeten opvatten en uitvoeren, en het toezicht van de inspectie zal de eerste tijd terughoudend zijn, maar het is duidelijk dat wetgever en inspectie de zaak buitengewoon serieus nemen. De inspectie stelt in de eerste plaats vast of een school zorgt voor (en ik citeer letterlijk)

de kwaliteit van het onderwijs gericht op bevordering van sociale integratie en actief burgerschap, met inbegrip van het overdragen van kennis over en kennismaking met diversiteit in de samenleving.

En in de tweede plaats beoordeelt de inspectie het **aanbod**. Hoe doet zij dat? De inspectie noemt allereerst een aantal relevante kerndoelen¹ uit bestaande vak- en vormingsgebieden, hetgeen de conclusie rechtvaardigt dat het bij burgerschapsvorming voor veel scholen misschien wel om een nieuwe taak maar beslist niet om een nieuw vak gaat. Belangrijk genoeg, maar in relatie tot het thema beeld- en meningsvorming rond burgerschapsvorming is een viertal aandachtspunten, die de inspectie in haar toezicht betreft, minstens zo interessant:

1. De school werkt structureel aan het ontwikkelen van *sociale competenties*.
2. De school staat *open naar de buitenwereld*. Ze brengt haar leerlingen in contact met de lokale en/of regionale sociale omgeving, met haar *diversiteit* aan godsdiensten, etniciteiten, culturen en opvattingen. Ze stimuleert deelname aan die samenleving en ontwikkelt de daarvoor vereiste competenties.
3. De school ontwikkelt bij de kinderen de *basiswaarden van de democratische rechtsstaat* en heeft een structureel aanbod voor de overdracht van kennis, houdingen en vaardigheden die voor deelname aan de democratische rechtsstaat noodzakelijk zijn. In het bijzonder wordt erop gelet of het onderwijs wel of niet strijdig is met de basiswaarden
4. De school is een *oefenplaats* voor democratie en integratie in de praktijk.

Samengevat: sociaal redzaamheid (1), cultureel-levensbeschouwelijke openheid (2), democratische gezindheid (3) en de bij deze drie behorende praktische vaardigheden die voortdurend geoefend (4) worden.

Bijvoorbeeld: een klassenvergadering waarin kinderen leren verantwoordelijkheden te dragen voor elkaar en het groepsleven, leren verantwoording af te leggen, elkaar leren verdragen, elkaar leren aanspreken op ongewenst gedrag, leren besluiten nemen en uitvoeren enzovoorts.

Anders gezegd: doen wat ze in Utrecht-Overvecht (en op veel andere plaatsen) doen en al heel lang deden.

¹ Zie p 15 van ROUKE BROERSMA/JIMKE NICOLAI e.a. *Dat geeft de burger moed. Burgerschapsvorming op weg naar een democratische school*, De Freinetwinkel Valthe 2007 (De Reeks 9).

2 HET KIND ALS MEDEBURGER

Maar waarom zouden we doen wat ze daar doen? Waarom eigenlijk burgerschapsvorming, nog los van de vraag dat de overheid – en dus de samenleving dit van ons vraagt?

De noodzaak van burgerschapsvorming kan op verschillende manieren beredeneerd worden. Twee benaderingen zijn hier van belang. Een tikkeltje populistisch maar wel handzaam te typeren als:

A. Burgerschapsvorming uit armoede, het democratisch tekort, vooral gericht op later, opvoeden tot verantwoordelijke en fatsoenlijke burgers.

B. Burgerschapsvorming uit rijkdom, het democratisch respect, allereerst gericht op het nu, uitgaande van de erkenning van het burgerschap van kinderen.

2A. Het democratisch tekort

Burgerschapsvorming uit armoede. Met het woord armoede doel ik op wat wel eens aangeduid wordt als het *democratisch tekort*. Zoals de inspectie het formuleert in het eerder genoemde rapport:

De betrokkenheid tussen burgers onderling en tussen burgers en overheid is afgenomen. De plichten en rechten die bij burgerschap horen, lijken soms wat op de achtergrond te zijn geraakt. Daar komt nog bij dat sommige ouders/verzorgers en kinderen niet gewend zijn aan burgerschapstradities en gebruiken van onze samenleving.

Met andere woorden: opeenvolgende kabinetten-Balkenende (en deze niet alleen) constateerden een afnemend normen- en waardenbesef, sociale desintegratie en politieke desinteresse – en als zovaak, wanneer er een maatschappelijk probleem wordt gesignaleerd: hier ligt een taak voor het onderwijs.

Dat was niet aan dovemansoren gesproken. Zo riep de sociaal-pedagoog Micha de Winter in 2004 op tot een *democratisch-pedagogisch offensief*¹. De Winter, die ook heel even te zien en aan het woord was in de eerdergenoemde journaalreportage, omschrijft democratie als:

een samenlevingsvorm die erop gericht is conflicten tussen individuen en groepen op humane, geordende en vreedzame manier op te lossen.

Dit systeem veronderstelt dat de burgers tot dit alles bereid en in staat zijn. Het veronderstelt met andere woorden een democratische gezindheid die, zo signaleert De Winter, niet (meer) zo vanzelfsprekend is als we zouden willen:

- Er is sprake van politieke desinteresse.
- De calculerende burger is vooral uit op eigenbelang.
- Veel nieuwe Nederlanders komen uit landen zonder democratische traditie.
- Nogal wat allochtone jongeren kunnen zich niet vereenzelvigen met de Nederlandse samenleving.

Opvoeding en onderwijs behoren de nieuwe generaties in te wijden in het democratisch samenlevingsmodel, maar de school heeft zich de afgelopen decennia te eenzijdig gericht op persoonlijke ontplooiing en individuele belangen. Net als in de samenleving is het individu de maat der dingen. Vrijwel alles draait om de eigen identiteit, het eigen geluk met de onafhankelijke burger als ideaal.

Het wordt tijd dat de samenleving en gemeenschapszin weer centraal komen te staan, dat opvoeders nee leren zeggen, en kinderen leren dat persoonlijk belang en algemeen belang soms strijdig zijn, dat je je niet alleen staande moet houden tegenóver de maatschappij, maar dat je je ook een plaats moet verwerven binnen die maatschappij. Het is tijd voor wat De

¹ In: *Opvoeding, onderwijs en jeugdbeleid in het algemeen belang. De noodzaak van een democratisch-pedagogisch offensief*, Den Haag 2004 (WRR, Webpublicatie nr 1).

Winter noemt, een democratisch-pedagogisch offensief. Een vergrote inzet van opvoeders en onderwijs voor de instandhouding en ontwikkeling van democratie en democratisch burgerschap.

Burgerschapsvorming moet een van de kerntaken van het totale onderwijssysteem worden met een longitudinaal, de opeenvolgende schoolsoorten overspannende minimum-programmering. Het voortgezet onderwijs bouwt voort op de eindtermen van de basisschool. En als waar is dat vmbo-leerlingen niet tot medezeggenschap in staat zijn, dan doet het primair onderwijs er maar een schepje bovenop, aldus De Winter.

Burgerschapsvorming – hij spreekt in dit verband van democratieonderwijs en democratieopvoeding – kent twee aspecten:

- (a) Het staatsrechtelijke aspect: kennis en vaardigheden.
- (b) Democratische gezindheid.

Ad (a). Kennisoverdracht over staat, maatschappij en samenleving kan plaatsvinden via lessen, literatuur, media. Sociale en democratische vaardigheden kunnen worden aangeleerd door school en klas in te richten als democratische proeftuin. Op verschillende manieren kunnen de verworven kennis en vaardigheden binnen de school gepraktiseerd worden. De Winter noemt:

- Klassen en scholen inrichten als democratische leeromgevingen, situaties waar planmatig en onder duidelijke leiding met democratie wordt geoefend.
- Delegatie van verantwoordelijkheden, gekoppeld aan de ontwikkeling van de leerlingen.
- Deelname van de leerlingen bij het opstellen van school- en klassenregels.
- Leerlingen zeggenschap geven over het verbeteren van het leef- en leerklimaat.
- Ze inschakelen bij het tegengaan van pesten.
- Leren samenwerken.
- Verantwoordelijkheden dragen.

Ad (b). Over het thema democratische gezindheid haal ik uit De Winter's publicaties twee interessante elementen uit naar voren.

Allereerst *het schoolethos*. Dat wordt gevormd door het pedagogisch klimaat, het voorbeeld van de leraar in zijn omgang met de leerlingen en collega's, de school als gemeenschap, de contacten met de buurt, met de ouders. Met het schoolethos moeten ouders, leraren en leerlingen zich kunnen identificeren en daaraan spiegelen ze hun normbesef. De school moet daarin geloofwaardig zijn:

Een school die menselijke waardigheid, wederzijds respect en de wil om van elkaar te leren weliswaar predikt, maar niet praktiseert, zal onherroepelijk falen. Als die congruentie wél bestaat, dan laten docenten aan kinderen zien dat zij zélf geloof hechten aan de democratie, en dat ze het daarom de moeite waard vinden om deze over te dragen¹.

En in de tweede plaats wijst De Winter op de noodzaak kinderen te *verleiden tot democratisch burgerschap*. Want wat te doen in een klas waar de code van de straat geldt, waar respect wordt afgedwongen door de bereidheid en het vermogen om geweld te gebruiken? Hoe kan het democratisch burgerschap tegenwicht bieden tegen deze geweldscode? De Winter:

Zeggen dat het anders moet helpt niet. Inlevingsvermogen en democratische gezindheid bijbrengen in een sociale omgeving die zulk gedrag ontmoedigt of zelfs afstraft, heeft niet zoveel zin.

Beter is het de leerlingen (en mogelijk hun ouders via ouderondersteuning) tot democratisch denken en handelen te verleiden door leerling- en ouderparticipatie, door duidelijk te maken

¹ In: *Democratieopvoeding versus de code van de straat*, Utrecht 2005 (oratie bij het aanvaarden van de Langeveldleerstoel aan de universiteit van Utrecht).

dat er iets te winnen valt, laten ervaren dat medezeggenschap iets uithaalt, dat school en buurt verbeteren als je initiatieven neemt en verantwoordelijkheden op je neemt.

2B Het democratisch respect.

Dan nu de tweede benadering: burgerschapsvorming uit rijkdom, vanuit democratisch respect, respect voor het kind als medeburger. Deze gedachte treffen we ook aan bij De Winter, maar wordt veel krachtiger, consequenter en praktisch-pedagogisch verwoord door de Franse pedagoog, schoolmeester en lerarenopleider Jean Le Gall, die al tientallen jaren opkomt voor de democratische school, in de traditie van Korczak en Freinet.

Le Gal fundeert zijn opvattingen op de burgerrechten van het kind, waarbij zich weet geruggeleund door Het Kinderrechtenverdrag. Dit *Internationale Verdrag inzake de Rechten van het Kind*, zoals het officieel heet, dateert van 20 november 1989, werd opgesteld door de Verenigde Naties en is inmiddels ondertekend door ruim 191 van de ongeveer 200 aangesloten landen. Nederland ratificeerde het verdrag op 8 maart 1995 en kan er dus op aangesproken worden. Dat wil zeggen in morele, niet in strikt-juridische zin, zoals mijn oudste zoon (jurist) me laatst nog fijntjes onder de neus wreef.

In publieke discussies speelt het *Kinderrechtenverdrag*, alleen een rol bij zaken als adoptie, kindermishandeling, kinderontvoering, minderjarige asielzoekers. En internationale organisaties als Amnesty International en Unicef beroepen zich regelmatig op dit verdrag. Bij discussies over burgerschapsvorming evenwel speelt het verdrag echter nauwelijks een rol van betekenis. Ten onrechte, zoals een vergelijking van Het Kinderrechtenverdrag met de Nederlandse Grondwet aantoonde: zo is in beide teksten sprake van het gelijkheidsbeginsel, vrijheid van meningsuiting, vergadering, onaantastbaar lichaam. Met andere woorden: Het *Internationale Verdrag inzake de Rechten van het Kind* kent aan kinderen burgerrechten toe die volwassenen al in de negentiende eeuw verwierven. De vraag is nu: accepteren we het kind als medeburger?

Voor Le Gal is dat geen vraag: voor hem was de aanvaarding van het Kinderrechtenverdrag in 1989, precies twee eeuwen na de Franse Revolutie, een historisch keerpunt. En met de ondertekening was volgens Le Gal in Frankrijk een nieuwe juridische en pedagogische situatie ingetreden. In zijn boek met de veelzeggende titel *Kinderrechten, medezeggenschap en burgerschap*¹:

Voortaan is het kind een eigenstandige persoon wiens waardigheid geëerbiedigd moet worden. Het kan aanspraak maken op vrijheid van meningsuiting, vereniging, vergadering, denken, geweten, godsdienst en de eerbiediging van zijn persoonlijk leven. Het heeft het spreekrecht, alleen of met anderen, over zaken die hem aangaan.

In zijn eigen praktijk ondervond Le Gal dat kinderen verantwoordelijke burgers kunnen zijn als ze daar de ruimte maar voor krijgen. Verantwoordelijk burgerschap en medezeggenschap binnen de school betekent in zijn opvatting:

1. Dat kinderen spreekrecht hebben, hun mening kunnen geven.
2. Dat er naar hen wordt geluisterd, dat ze worden geloofd.
3. Dat ze kunnen deelnemen aan het besluitvormingsproces en ook zelfstandig beslissingen nemen.
4. Dat ze deelnemen aan de uitvoering van besluiten, binnen de grenzen van de eigen capaciteiten.

Mooi gezegd, maar burgerschapscompetenties komen niemand vanzelf aanwaaien, zoals Freinet al in 1923 opmerkte:

¹ Helaas niet beschikbaar in Nederlandse vertaling: JEAN LE GAL, *Les droits de l'enfant à l'école, pour une éducation à la citoyenneté*, De Boeck Education, Louvain-la-Neuve (België), 2002.

De theoretische afkondiging van de rechten en plichten van het individu in de gemeenschap is niet voldoende; er moet een sociale praktijk ontwikkeld worden, opdat de mens zich later vrij weet te gedragen in uiteenlopende levenssituaties.

En dat is dus burgerschapsvorming, die in de opvatting van Le Gal bestaat uit drie elkaar aanvullende aspecten: kennis, waarden en de praktijk, waarvan de laatste de belangrijkste is. Ieder kind wordt weliswaar als burger geboren maar het burger zijn vormt zich, zoals Dewey al zei, in en door het *handelen*. Hij zal:

- *Zich verplichten en zijn verplichtingen nakomen.*
- *In een groep kunnen werken, solidair zijn met groepsgenoten in het bereiken van gestelde doelen.*
- *Kunnen deelnemen aan de uitvoering van gezamenlijk overeengekomen besluiten in klas en school.*
- *Zich verantwoordelijk voelen voor zijn rol in de school.*
- *Kunnen discussiëren over het reglement van orde in de school.*
- *Kunnen deelnemen aan een debat rond een thema.*
- *Kunnen deelnemen aan een gemeenschappelijk solidariteitsproject¹.*

Zeker van kinderen die gewend zijn dat volwassenen alles voor hen beslissen, kun je moeilijk verwachten dat ze opeens verstandig van hun rechten en vrijheden gebruikmaken. Le Gal kiest daarom voor de weg van *proefondervindelijk sociaal verkennen*, een geleidelijke ontwikkeling die zich langs twee sporen voltrekt:

a. *De medezeggenschap* in groepsoverleg, planning van het werk, kringen, klassenvergadering, klassenkrant, klassenvergadering, schoolkrant, schoolraad, kinderparlement. In sommige van de door Le Gal beschreven schoolexperimenten is ook sprake van bibliotheek- en kantineraden, waarin iedere klas vertegenwoordigd is, net als in de schoolraad. In dit soort democratische instellingen leer je:

- *Het afvaardigingsstelsel kennen en verantwoording afleggen.*
- *Je uitdrukken, je mening geven, voorstellen doen, de discussielijn volgen, met inzicht keuzen maken.*
- *Een vergadering, een overleg, een raad leiden.*
- *Genomen beslissingen eerbiedigen en verantwoordelijkheid nemen bij de uitvoering ervan.*

b. Daarnaast acht Le Gall ook reflectie en scholing nodig. De eigen praktijk en onderzoek hebben hem geleerd dat doen/oefenen alleen niet volstaat. Er is meer nodig: de meegemaakte ervaringen gezamenlijk of in groepjes bespreken; en *scholingsactiviteiten* voor specifieke vaardigheden, zoals formuleren, voorzitten, notuleren.

Practicus en schoolmeester als hij is, laat hij het aandeel van de leraar niet onbesproken. Medezeggenschap houdt volgens Le Gal in:

- *Het scheppen van een pedagogisch klimaat dat proefondervindelijk sociaal verkennen mogelijk maakt en rekening houdt met de behoefte aan veiligheid.*
- *Het creëren van een institutie waar iedereen zich kan uitspreken en meebeslissen, verantwoordelijkheid nemen; dus het werkelijk uitoefenen van Macht, persoonlijk en gemeenschappelijk.*

¹ Uit: JEAN LE GAL, *Droits de l'enfant, participation et citoyenneté à l'école* in het tijdschrift *Education Populaire*, december-januari-februari-nummer 2000.

Voor de leraar betekent dat: macht delen met kinderen. Dat gaat alleen als je zelf ook over voldoende creativiteit, speelruimte en handelingsbevoegdheid beschikt. De school democratisch maken of houden vergt van het schoolteam dan ook overtuiging en vastbeslotenheid; en daarnaast kennis van groepsprocessen en democratische praktijken. Aanstaaende leraren zouden dit alles zelf moeten ondervinden en zichzelf de democratische gezindheid door proefondervindelijk verkennen verwerven. Daarom wil Le Gal dat zij zelf ook werkelijke zeggenschap krijgen over hun opleiding¹.

3 INSPIRATIEBRONNEN VOOR BURGERSCHAPSVORMING

Mijn derde punt van zorg over de beeldvorming rond burgerschapsvorming: het journaal deed het voorkomen alsof met het Utrechtse experiment iets volstrekt nieuws, iets unieks aan de orde was, een klassenvergadering waarin kinderen het reilen en zeilen van hun schoolleven bespreken, toe maar!

En morgen komt er een andere school in het nieuws met weer iets unieks, met weer een nieuwe aanpak, en overmorgen pakken we het allemaal weer anders aan, elke keer maar weer een extreme make-over van het onderwijs. Telkens een andere mode, opgediend als noodzakelijke innovatie, zonder kennis van het directe, laat staan van het verder wegliggende onderwijsverleden, zonder besef van onderwijstraditie of van traditionele onderwijsvernieuwing. Hoe kunnen we weten, zei de historicus Kossmann, waar we heengaan, als we niet eens weten waar we vandaan komen? En ik voeg daaraan toe: dan weten we nu al niet meer waar we zijn. Acuut en chronisch geheugenverlies maakt ons blind voor wat we al hebben.

Bijvoorbeeld:

- Dat Korczak heeft geëxperimenteerd met het kinderparlement en met directe vormen van democratie als het referendum, wat doen we daar mee?
- Wat doen we met Petersen's pleidooi voor zelfbeoordeling? En weet iedereen, in elke school, dat de kring uitdrukking geeft aan Petersen's gelijkwaardigheidsbeginsel en dus veel meer inhoudt dan een mooie of alleen maar handige groepeeringsvorm?
- Wat zou het boeiend zijn als er scholen waren die ervaring opdoen met Kees Boeke's socratisch besluitvormingsmodel? Besluitvorming gericht op *consent* (niet consensus), dat wil zeggen: besluiten worden alleen genomen als niemand overwegende bezwaren heeft.
- En wat zou het waardevol zijn als de rijke erfenis van Freinet inzake burgerschapsvorming door meer erfgenamen gedeeld werd dan alleen freinetscholen; en als klassenvergadering, muurkrant, klassenkas, klassenkrant, dag- en weekplannen en nog zoveel zaken meer die de klas maken tot een zelfbesturende coöperatie, als al die praktische en overal toepasbare technieken voor burgerschapsvorming door meer scholen werden ingevoerd.

Want het volstaat niet om van overheidswege *actief burgerschap en sociale integratie* te verordonneren. Deze opdracht moet uitvoerbaar zijn, zeker als de inspectie de school – en terecht – als een oefenplaats voor burgerschap aanmerkt:

De school biedt een leer- en werkomgeving waarin burgerschap en integratie zichtbaar zijn, brengt die zelf in de praktijk en biedt leerlingen mogelijkheden om daarmee te oefenen.

¹ Zie daarvoor de studiedagbijdrage van Jaap Tuit.

Dus ook volgens de overheid is burgerschapsvorming veel meer dan een extra vak. Het vraagt, zoals Le Gal zegt, om een ander pedagogisch klimaat en betrokken, deskundige en vaardige onderwijzers, een grote mate van vrijheid en onafhankelijkheid van scholen en schoolteams, die vertrouwen krijgen van samenleving, media en overheid.